

М. М. Макарэвіч (Беларусь, Мазырскі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя І. П. Шамякіна)

МЕТАФАРЫЗАЦЫЯ ЯК СПАСАБ ТЭРМІНАЛАГІЧНАЙ ДЭРЫВАЦЫІ

У працэсе беларускай нацыянальнай тэрмінатворчасці важнае месца належыць лексіка-семантычнаму спосабу. Яго сутнасць заключаецца ў тым, што тэрміны ствараюцца з дапамогай слоў агульналітаратурнай мовы праз нападзенне іх уніфікаванай тэрміналагічнай семантыкай. Акрамя літаратурных найменняў, зыходнай утваральнай адзінкай могуць выступаць і дыялектныя словы. Такія лексемы, набыўшы тэрміналагічны змест, становяцца састаўной часткай пэўнай тэрмінасістэмы (тэрміналагічнага поля).

Прыярытэт у вывучэнні лексіка-семантычнага спосабу як асобнага віду словаўтварэння належыць акадэміку В. У. Вінаградаву, які ўпершыню (1951 г.) вылучыў адзначаны спосаб і надаў яму такую ж значнасць, як і марфалагічнай дэрывацыі [2]. Пазней гэты спосаб дэрывацыі быў

падрабязна прааналізаваны М. М. Шанскім, які падзяляе думку В. У. Вінаградава адносна самастойнасці лексіка-семантычнага спосабу словаўтварэння. Расійскі лінгвіст лічыць, што “любые амонімы, які ўзнік у выніку тэрміналагізацыі агульналітаратурнага наймення, з’яўляецца самастойнай непадзельнай адзінкай з уласцівай ёй уласнай фанетычнай і структурнай формай, а таксама спецыялізаваным значэннем” [10].

Даследаваннем лексіка-семантычнага спосабу тэрміналагічнай дэрывацыі займаліся таксама такія лінгвісты, як В. П. Даніленка [3], Д. С. Лотэ [7], М. Э. Бялова [1] і інш. Сярод беларускіх даследчыкаў выдзяляюцца працы Д. В. Дзятко [4], А. М. Лапкоўскай [6], Л. М. Мінаковай, С. М. Аніскавай, А. А. Станкевіч [8] і інш. Так, асобнае даследаванне лексіка-семантычнага спосабу на матэрыяле прыродазнаўчай і прамыслова-тэхнічнай тэрмінасістэм належыць Т. В. Капейко [5], якая комплексна даследавала генезіс і функцыянаванне метафары і метаніміі як асобных відаў дэрывацыі, а таксама прааналізавала працэс утварэння тэрмінаў пры дапамозе адзначанага спосабу. Як адзін са спосабаў тэрмінаўтварэння ў межах навукова-тэхнічнай і батанічнай тэрміналогіі лексіка-семантычная дэрывацыя разглядаецца адпаведна Л. М. Мінаковай, С. М. Аніскавай, А. А. Станкевіч [8], А. М. Лапкоўскай [6].

В. П. Даніленка адносна лексіка-семантычнага спосабу дэрывацыі адзначае: “семантычнае словаўтварэнне – пастаянны і традыцыйны прыём у тэрміналогіі. Можна меркаваць, што з’яўленне першых тэрмінаў абавязана менавіта семантычнаму словаўтварэнню. На тое былі свае гістарычныя прычыны. Агульнае развіццё і стан навуковага пазнання на пачатку развіцця навук было такім, што галоўным фактарам, які вызначаў тэрмінатворчасць, была не адпаведнасць паняцця і слова, а некаторыя аналогіі... Семантычны спосаб тэрмінаўтварэння захоўвае сваю актуальнасць і на сённяшні час” [3, с. 84].

Не засталася ў баку ад агульнай тэндэнцыі лексіка-семантычнага тэрмінаўтварэння і промыславая тэрміналогія, пэўная частка найменняў якой утворана шляхам пераасэнсавання семантыкі агульнаўжывальных або дыялектных слоў. Пад **промыславай тэрміналогіяй** мы разумеем сістэму тэрміналагічных адзінак, што функцыянуюць у навуковых тэрмінасістэмах (сельская гаспадарка, спецыяльная дрэваапрацоўка, металаапрацоўка), крыніцай узнікнення якіх з’яўляюцца пэўныя промыслы і рамёствы (рыбалоўства, пчалярства, бондарства, кавальства).

Сярод відаў разглядаемага спосабу тэрміналагічнай дэрывацыі вылучаюцца спецыялізацыя значэнняў і метафарызацыя, апошняя з якіх і стала аб’ектам нашага аналізу.

Метафара выступае адной з найбольш старажытных і распаўсюджаных з’яў у многіх мовах свету, яна засяроджвае на сабе ўвагу літаратуразнаўцаў, філосафаў, лінгвістаў і інш. Як сцвярджае В. Д. Старычонок, “яна [метафара] разглядаецца як своеасаблівы

канцэнтрат інфармацыі, спосаб пашырэння семантычнай прасторы мовы, як новы інфармацыйны ўваход у пэўную кагнітыўную мадэль, лічыцца важным сродкам стварэння новага зместу і атрымання новых ведаў праз ствараемае ёю магутнае асацыятыўнае поле, праз інструмент пераносу вядомага на невядомае, засваенне сферы новага ў вядомых вербальных сродках” [9, с. 3].

Пад **метафарай** у тэрміналогіі мы разумеем спецыяльны тэрмін, які ўзнік у выніку пераносу назвы з аднаго аб’екта рэчаіснасці на другі на аснове пэўнага падабенства іх прымет (вынік метафарычнага пераносу).

Працяглы час метафара ў мове не мела вялікай значнасці і “лічылася ўпрыгожваннем мовы, заснаваным на гібкасці слоў” [5, с. 64]. Такая недаацэнка метафары кампенсавана ў сучасных лінгвістычных працах. Многімі мовазнаўцамі абгрунтоўваецца сцвярджэнне, што метафара ў навуковай літаратуры адыгрывае значную ролю. Гэта тлумачыцца яе поліфункцыянальнасцю: па-першае, намінаць інашчым, а па-другое, тым, што яна выступае своеасаблівым сродкам выражэння навуковага мыслення. Па гэтай прычыне зварот навукоўцаў у працэсе гнасеалагічнай дзейнасці да метафары абсалютна заканамерны. І перш за ўсё таму, што выкарыстанне метафарызаваных элементаў для ідэнтыфікацыі новых паняццяў дае значную эканомію лексічных адзінак.

Зыходным матэрыялам для ўтварэння тэрмінаў метафарызаванага паходжання выступаюць пераважна агульнаўжывальныя словы. З іх выбіраюцца тыя адзінкі, сігніфікат якіх выяўляе вобразную семантычную сувязь з тэрмініруемым паняццем. На аснове адной або некалькіх інтэгральных прымет і адбываецца семантычная дэрывацыя.

Разам з тым, у сферы спецыяльнай камунікацыі метафара страчвае асацыятыўную вобразнасць. У далейшым гэта прыводзіць да таго, што пераноснае значэнне метафары пачынае функцыянаваць як прамое, а сама лексема становіцца монасемічнай.

Мы падзяляем меркаванні тых вучоных, якія разглядаюць метафарызацыю як “перанос назвы аднаго паняцця на другое на аснове падабенства прымет гэтых паняццяў, а метафару – як вынік метафарычнага пераносу” [5, с. 68].

Аналіз промыславай тэрміналогіі ілюструе выкарыстанне метафарызацыі як аднаго з ключавых (вядучых) спосабаў лексіка-семантычнай дэрывацыі. У аснове метафарызацыі ляжаць такія інтэгральныя прыметы, як **знешні выгляд, форма, функцыя, месцазнаходжанне** і інш. Аднак, “у аснове тэрмінаў метафарычнага ўтварэння іншы раз побач з аб’ектыўнай прыметай (знешні выгляд, функцыя, форма, колер і г. д.) прысутнічае і суб’ектыўная прымета (асацыятыўная), без якой агульнаўжывальныя і навуковыя паняцці цяжка супаставіць” [6, с. 71].

Сярод промыславых тэрмінаў, што ўзніклі ў выніку метафарызацыі, можна выдзеліць некалькі груп паводле пэўных інтэгральных прымет.

Знешні выгляд, форма:

веер ‘прамежжавы стан загатоўкі бочкі, у якой адсутнічае верхні абруч’: Пасля падборкі і ўстаўкі апошняй клёпкі дасягаецца ўстойлівасць веера каркаса бочкі (Буйвідовіч, с. 35) < *веер* ‘ручное прыстасаванне ў выглядзе паўкруга, якім абмахваюцца ў духату’ (ТСБМ, т. 1, с. 473);

дарожка ‘рыбалоўная прылада ў выглядзе доўгага шнура з кручкамі і прынадай на канцы’: Лоўля на дарожку – гэта лоўля на блешню, якую цягнуць за сабой, плывучы па вадаёму на лодцы (Матрунёнак, с. 82) < *дарожка* ‘узкая дарога, сцежка’ (ТСБМ, т. 2, с. 141);

калода ‘вулей, зроблены з камля дуплістага дрэва, знешне падобны на калоду’ (РБСГ, с. 176) < *калода* ‘кароткае, тоўстае бервяно. Абрубак тоўстага бервяна, прыстасаваны для якіх-небудзь гаспадарчых або бытавых патрэб’ (ТСБМ, т. 2, с. 589);

піка ‘горнавы інструмент, які выкарыстоўваецца для прачысткі адтуліны ў фурме’: Піка выкарыстоўваецца для прачысткі адтуліны ў горнавай фурме (Ізмалкоў, с. 42) < *піка* ‘зброя ў выглядзе дрэўка з вострым металічным наканечнікам’ (ТСБМ, т. 4, с. 253).

швабра ‘горнавы інструмент, які выкарыстоўваецца для змачвання вугалю ў горне’: Горнавы інструмент састанаць з: ...2) швабры для змачвання вугалю (Ізмалкоў, с. 42) < *швабра* ‘род мятлы з мачалы, вяровак і пад., уробленых у драўляную калодку (выкарыстоўваецца для мыцця падлогі)’ (ТСБМ, т. 5, кн. 2, с. 362).

Функцыя:

акно ‘адтуліна ў залатніку механічнага кавальскага молата, праз якую падаецца паветра ў спецыяльную камеру’: Чым вышэй устаноўлены залатнік, тым большая частка паветра, якое падводзіцца або выводзіцца ў прастору над порцінем кампрэсара, адводзіцца праз акно і канал у камэру сьціснутага паветра або з гэтай камэры (Прэгер, с. 35) < *акно* ‘праём у сцяне будыніны для святла і паветра // Растуліна ў якім-небудзь апарце, машыне’ (ТСБМ, т. 1, с. 211).

вулачка ‘прамежжавы ход паміж рамкамі сотаў для перамяшчэння пчол’: Паміж сотаў застаюцца правільныя прамежжавыя ходы, якія называюцца вулачкамі (Струкоўскі-1, с. 36) < *вулачка* ‘маленькая вузкая вуліца’ (ТСБМ, т. 1, с. 512);

каморачка ‘ячэйка ў сотах, дзе жыве пчаліная матка’: Матачная каморачка (Струкоўскі-1, с. 88) < *каморачка* ‘тое, што і *камора* (у 1, 2 знач.): Бакоўка ў вясковай хаце, дзе звычайна спяць’ (ТСБМ, т. 2, с. 604);

крэсла ‘драўляная калода вялікага дыяметру, на якую ўстанаўліваецца кавадла’: Кавадла ўстанаўляюць на магутнай драўлянай калодцы (крэсла) так, каб налічнік быў на зручнай вышыні, г. зн. прыблізна ў 750 мм ад падлогі (Прэгер, с. 13) < *крэсла* ‘прадмет мэблі,

звычайна са спінкай, прызначаны для сядзення аднаго чалавека' (ТСБМ, т. 2, с. 66);

Форма і месцазнаходжанне:

брыль 'спецыяльнае абсталяванне ў кузні, якое размешчана над горнам і служыць для адводу прадуктаў гарэння вугалю': Вялікія брылі над кавальскімі горанамі часта з'яўляюцца вельмі нязручнымі, таму што яны зацямяюць майстэрню і ўсё ж не даюць поўнага адсмоктвання прадуктаў гарэння (Прэгер, с. 8) < *брыль* 'тое, што і *капялюш*' (ТСБМ, т. 1, с. 411).

Узрост:

дзетка 'маладое пчалінае патомства': Яны [пчолы] збіраюць з кветак той самы пылок, каб пракарміць ім сваю дзетку – маладых пчол (Струкоўскі-1, с. 16) < *дзетка* (разм.) 'Ласкавая назва дзіцяці' (ТСБМ, т. 2, с. 170).

Такім чынам, метафарызацыя – адна з асноўных разнавіднасцей лексіка-семантычнага спосабу промыславага тэрмінаўтварэння. Трансфармацыя семантычнага аб'ёму агульнаўжывальных (дыялектных) слоў з мэтай уключэння іх у пэўную тэрміналагічную сістэму – прадуктыўны спосаб узбагачэння промыславай тэрміналогіі новымі адзінкамі.

Праведзены статыстычны аналіз сведчыць аб тым, што метафарызацыя складае 40, 7 % ад агульнай колькасці семантычных дэрыватаў. Пры метафарызацыі тэрміны часцей утвараюцца на аснове пераносу семантыкі паводле знешняга выгляду і формы.

Літаратура

1. Белова, М. Э. Явлёння вторичной номинации как результат лексико-семантического образования терминов / М. Э. Белова // Вестник ЛГУ. Сер.2. – 1986. – Вып. 3. – С. 265–267.
2. Виноградов, В. В. Вопросы современного русского словообразования в свете трудов И. В. Сталина по языкознанию / В. В. Виноградов // Русский язык в школе. – 1951. – № 2. – С. 1–10.
3. Даниленко, В. П. О терминологическом словообразовании / В. П. Даниленко // Вопросы языкознания. – 1973. – № 4. – С. 76–85.
4. Дзятко, Д. В. Беларуская матэматычная тэрміналогія: станаўленне, структура, функцыянаванне: манаграфія / Д. В. Дзятко; пад навук. рэд. канд. філал. навук, дац. П. А. Міхайлава. – Мінск: БДПУ, 2009. – 192 с.
5. Капейко, Т. В. Лексіка-семантычны спосаб тэрмінаўтварэння: манаграфія / Т. В. Капейко. – Магілёў: МДУ, 2007. – 148 с.
6. Лапкоўская, А. М. Сучасная беларуская батанічная тэрміналогія: манаграфія / А. М. Лапкоўская. – Гродна: ГрДУ, 2007. – 166 с.
7. Лотте, Д. С. Основы построения научно-технической терминологии: Вопросы теории и методики / Д. С. Лотте. – М.: Изд-во АН СССР, 1961. – 158 с.
8. Мінакова, Л. М. Беларуская навукова-тэхнічная тэрміналогія: фарміраванне, функцыянаванне, развіццё: манаграфія / Л. М. Мінакова, С. М. Аніськова, А. А. Станкевіч. – Гомель: ГДУ імя Ф. Скарыны, 2004. – 146 с.

9. Старычонак, В. Д. Метафара ў беларускай мове: на матэрыяле субстантываў: манаграфія / В. Д. Старычонак. – Мінск: БДПУ, 2007. – 190 с.

10. Шанский, Н. М. Очерки по русскому словообразованию / Н. М. Шанский. – М.: Изд-во МГУ, 1986. – 309 с.

Умоўныя скарачэнні

Буйвідовіч – Буйвідовіч, Ф. В. Спецыяльныя дрэваапрацоўчыя вытворчасці: Тэксты лекцый па курсе “Тэхналогія вырабаў з драўніны для студ. спец. Т. 16.04 / Ф. В. Буйвідовіч, Л. У. Ігнатовіч. – Мінск: Бел. дзярж. тэхналагічны ун-т, 1995. – 44 с.

Ізмалкоў – Измалкоў, А. Кавальская справа / А. Измалкоў. – Менск: Дзяржвыд. Беларусі, 1935. – 87 с.

Матрунёнак – Матрунёнак, А. П. Школа юнага рыбалова / А. П. Матрунёнак. – Мінск: Дзяржвыд. БССР, 1960. – 152 с.

Прэгер – Прэгер, Э. Мэханічныя кавальскія молаты / Э. Прэгер. – Менск: Дзяржвыд. Беларусі, 1931. – 48 с.

РБСГ – Руска-беларускі слоўнік сельскагаспадарчай тэрміналогіі / Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа АН Беларусі. – Мінск: Ураджай, 1994. – 560 с.

Струкоўскі-1 – Струкоўскі, Я. Пчаларства: кн.1 / Я. Струкоўскі. – 2-е выд., выпр. дап. – Менск: Белдзяржвыд., 1930. – 97 с.

ТСБМ – Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: у 5 т. / пад агульн. рэд. акад. К. Крапівы. – Мінск: БелСЭ, 1977–1982. – Т. 1–5.